

Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950

Josef Grulich

Pojem historická demografie není v českém prostředí vykládán jednotným způsobem. Na první pohled by se mohlo zdát, že se jedná o interdisciplinární obor, v němž se odráží badatelské úsilí historika a demografa směřující k lepšímu poznání vývoje populace v minulosti. Historik a demograf, zpravidla zastoupený v jedné osobě, se navzájem radí o výběru vhodné pramenné základny i excerpčních metod. Zatímco historik odborně zpracovává data pro demografickou analýzu, demograf učí historika užívat statistiku a následně interpretovat vzájemné souvislosti jednotlivých populačních procesů. Pod pojmem historická demografie je tedy nutné vnímat jeden z nejvýznamnějších interdisciplinárních oborů, který se zabývá problematikou člověka a celé lidské společnosti.²

¹ K charakteristice vědního oboru stov. K. Kalibová - Z. Pavlík - A. Vodáková, *Demografie (nejen) pro demografy*, Praha 1993, s. 9-22; Z. Pavlík - J. Kychtáříková - A. Šubrťová, *Základy demografie*, Praha 1986, s. 14-28; V. Srb, *Úvod do demografie*, Praha 1965, s. 11-18; V. Srb - M. Kučera - L. Ružička, *Demografie*, Praha 1971, s. 7-20.

² K zaměření historické demografie stov. P. Horská, *Česká historická demografie*, Český časopis historický 89, 1991, s. 519; E. Maur, *Základy historické demografie*, Praha

1. Výzkumy evropské populace a rodinných forem

Zrod historické demografie jako vědní disciplíny je doložitelný již v poválečném období, kdy skupina francouzských historiků dospěla k závěru, že přetrvávající ustulou koncepci dějin je nutné „omladit“.³ A tak již od 2. poloviny čtyřicátých let 20. století se někteří historikové začali zabývat populačním vývojem v různých částech Francie v duchu „*histoire totale*“. Zmíněný výzkum byl prováděn s použitím kvantitativních metod na základě pramenů evidenční povahy.⁴ Průběh přirozené změny obyvatelstva a migrací zde nebyl vnímán izolovaně, ale dáván do přímých souvislostí s hospodářským a sociálním vývojem.⁵ Velkého ohlasu se však dočkala i zobecňující charakteristika francouzského populačního vývoje v rámci dějin mentalit.⁶

I přes odlišná východiska byly cíle historickodemografických výzkumů shodné, jejich jednotlivým prvkem se stal zájem o obyvatelstvo. Klady si za cíl prokazat, že populace zcela právem náleží k těm faktorům, které přímo či nepřímo ovlivňovaly dějiny lidské společnosti. Jestliže demografové inspirovaní Johnem Grauntem a jeho následovníky obyvatelstvo zkoumali hlavně proto, aby následně mohli co nejlépe odhadnout jeho budoucí vývoj, historikové se uvedenou problematikou začali zabývat s ohledem na lepší možnosti objasnění minulosti. Přestože historická demografie prostorově omezeným rozsahem prováděných výzkumů odpovídá spíše koncepci regionálních výzkumů či mikrohistorie, vždy usiluje o zobecňující výklad podstaty populačního vývoje.⁸

K rozvoji historickodemografických výzkumů přispěli významně Louis Henry a Michel Fleury, kteří na základě matriční evidence rozpracovali i

1978, s. 5-9; K. Kalibová - Z. Pavlík - A. Vodáková, *Demografie*, s. 17-18; Z. Pavlík - J. Rychtaříková - A. Šubrtová, *Základy demografie*, s. 27.

³ Blíže programové prohlášení historické demografie J. Meuvret, *Les crises de subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime*, Population 1, 1946, s. 643-650.

⁴ Jejich přehled podal P. Guillaume - J.-P. Pousou, *Demographie historique*, Paris 1970.

⁵ Stručně je zmínil A. E. Imhof, *Einführung in die Historische Demographie*, München 1977, s. 12-18.

⁶ P. Ariès, *Histoire des populations françaises et de leurs attitudes devant la vie*, Paris 1948.

⁷ Chronologicky je uvádí A. Šubrtová, *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*, Praha 1989.

⁸ Vzájemnou korelaci mezi růstem obilných cen a zvyšující se úmrtností prokázal např. P. Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, Paris 1958; Tyž, *La mortalité en France sous l'Ancien Régime. Problèmes et Hypothèses*, in: Tyž, *Clio parmi les hommes*, Paris 1976, s. 160-170.

úspěšně použili metodu rekonstrukce rodin.⁹ Sledování demografických poměrů na území jedné farnosti jim umožnilo nahlédnout k samotné podstatě existence jednotlivých rodin, žijících se na jejím území. Vycházeli přitom ze záznamů o sňatcích (většinou věku, bydliště, sociálního a profesního postavení snoubenců, případně rodičů), které doplnili o další demografickou rodinnou historii – narození dětí a úmrtí manželů. Hlavním důvodem této velice pracné matriční excerpcie byl výzkum plodnosti vdaných žen. Zároveň však nezmůžeme opomenout ani obecná problému sňatečnosti a úmrtnosti.¹⁰ Na příkladu normandské farnosti Crulai se podařilo prokázat cílevědomě omezený porod vdaných žen, které do té doby v období raného novověku ještě nikdo nepředpokládal.¹¹

Na nebyvalé možnosti všestranného použití matričních zápisů však mnohem dříve než Louis Henry poukázal český historik Josef Vítězslav Šimák. Již v meziválečném období doporučoval jednotlivé matriční zápisy rozepisovat na samostatné listky tak, aby mohly být následně použitelné při rodopisném bádání i zjišťování odlišných populačních, náboženských a národnostních poměrů v zemi. Jeho zájmu tehdy neunikla ani možnost studia sociálního rozvrstvení obyvatelstva stejně tak jako příležitost k onomastickým výzkumům.¹² Ačkoliv Šimák v dané době zdůrazňoval, že taková pomůcka bude jistě „uvitána s jásotem od předních našich učenců“, jeho koncepce matričních výzkumů však zůstala bez větší odezvy.¹³

Demografické výzkumy směřující od rekonstrukce rodin k uplatnění agregativní metody na území Francie koordinovala tři pařížská centra: Institut National d'Études Démographiques (I.N.E.D.), Laboratoire de démographie historique při L'École des Hautes Études en Sciences Sociales (E.H.E.S.S.) a Laboratoire de démographie na Sorbonně. Ve Velké Británii,

⁹ M. Fleury - L. Henry, *Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Paris 1956.

¹⁰ P. Horská, *Metody současně historické demografie pro analýzu archívních pramenů*, AČ 26, 1976, s. 140-148; E. Maur, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*, Historická demografie 2, 1968, s. 72-83.

¹¹ E. Gautier - L. Henry, *La population de Crulai paroisse normande*. Étude historique (= Institut National d'Études Démographiques, Travaux et Documents, Cahier n° 33), Paris 1958.

¹² Na Šimákův přínos v oblasti historické demografie, sociálních a hospodářských dějin upozornil E. Maur, *Kvantitativní historie a regionální historie*, in: *Z.Československé dějiny*, Podkrkonoší – suplementum 2, Semily 1996, s. 111-116.

¹³ Blíže J. V. Šimák, *Jak žítí z farních matrik*, Od Jestěda k Troskám 1, 1922-23, s. 135-140; srov. V. Strb, *Využití rodopisné studie pro historickou demografii*, Demografie 11, 1969, s. 125-131.

vznikla *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*. Z její iniciativy byla zprvu sestavena přehledná bibliografie starších prací k anglickým dějinám obyvatelstva, avšak v primé návaznosti na agregativní metodu zde nalezla uplatnění i rekonstrukce rodin.

Anthony Wrigley ji dokonce vyzdvihl na úroveň optimálního prostředku pro uskutečnění globální analýzy vzájemného poměru křtů, pohřbů, sňatků. Vytvoření jasné představy o přirozeném pohybu obyvatelstva se bez jejího přičinění stalo zcela nemyšlitelným.¹⁴ Obdobně jako ve Francii proslula farnost Crulai, Wrigley si k uskutečnění svých vlastních výzkumů zvolil průzkum matriční evidence devonské farnosti Colyton.¹⁵ Na základě odlišných počtů narozených, zemřelých a oddaných v jednotlivých letech se mu podařilo prokázat vliv mnoha vnějších faktorů (např. občanská válka, epidemie, nedostatek obilí a potravy v závislosti na vysokých cenách, potřeby soukennické produkce) na populační vývoj v zemi.¹⁶

V souladu s představou určitého zobenění většiny poznatků získaných na bázi regionálních výzkumů vzniklo jen na území Francie více než pět set studií dokládajících místní populační vývoj. S použitím metody rekonstrukce rodin, vycházející z matriční evidence obyvatelstva, byl obdobným způsobem zdokumentován populační vývoj též v některých oblastech Skandinávie,¹⁷ Německa¹⁸ a Švýcarska.¹⁹ Další desítky prací byly sepsány i v dalších evropských zemích tak, aby vzorek zkoumaného obyvatelstva byl co nejrepresentativnější a napomohl k lepšímu objasnění populačního vývoje na úrovni dílčích regionů a později i jednotlivých zemí.

¹⁴ E. A. Wrigley, *Family reconstitution*, in: Týž (ed.), *An Introduction to English historical demography*, London 1966, s. 98-99.

¹⁵ Týž, *Mortality in Pre-Industrial England: the example of Colyton, Devon, over Three Centuries*, *Deadalus* 97, 1968, s. 246-280.

¹⁶ Obecně k metodice a přínosu historicko-demografického výzkumu Týž, *Bevölkerungsstruktur im Wandel. Methoden und Ergebnisse der Demographie*, München 1969.

¹⁷ Např. T. Bengtsson - J. Oeppen, *A Reconstruction of the Population of Scania 1650-1760* (= Lund Papers in Economics History 32), Lund 1993.

¹⁸ Např. R. Gehrmann, *Lezen 1720-1870. Ein historisch-demographischer Beitrag zur Sozialgeschichte des ländlichen Schleswig-Holstein*, Neumünster 1984, s. 59-64; A. E. Imhof, *Die namentliche Auswertung der Kirchenbücher. Die Familien von Giessen 1631 - 1730 und Heuchelheim 1691-1900*, in: Týž (ed.), *Historische Demographie als Sozialgeschichte. Gießen und Umgebung vom 17. zum 19. Jahrhundert 1*, Darmstadt-Marburg 1975, s. 279-516.

¹⁹ Např. M. Mattmüller, *Familienrekonstruktion mit unvollständigen Kirchenbüchern. Experiment*, in: Týž, *Bevölkerungsgeschichte der Schweiz I: Die frühe Neuzeit, 1500 - 1700*, Basel-Frankfurt am Main 1987, s. 495-503.

Metoda rekonstrukce rodin umožnila sledovat, zda odlišný průběh přirozené měny obyvatelstva lze dávat do přímých souvislostí se zvyšováním sňatkového věku nebo vnímat spíše jako důsledek prodloužení meziprodních intervalů či zvyšování kojenecké a dětské úmrtnosti. Bylo možné vcelku objektivně doložit jednotlivé změny v průběhu sňatečnosti, úmrtnosti a plodnosti, ke kterým průběžně docházelo vlivem vnějších faktorů (např. válečné události, období neúrody, špatná ekonomická situace, epidemie apod.) a které měly za následek změny počtu narozených a zemřelých osob. Obecný význam metody rekonstrukce rodin i nadále přetrvává, přestože již není uskutečňována za pomoci ručně sestavovaných rodinných listů. Od konce devadesátých let 20. století se podmínkou jejího uskutečnění stává vytvoření počítačové databanky, která je mnohokrát více využitelná prostřednictvím odpovídajících kvantitativních metod.²⁰

Od sedmdesátých let 20. století se okruh problematiky, kterou se historická demografie systematicky zabývá, začal postupně rozšiřovat.²¹ Kromě populačního vývoje představujícího i nadále jeden z hlavních objektů jejího badatelského zájmu vyvstala do popředí problematika velikosti a složení jednotlivých rodin a domácností. V rámci „sociální integrované vědy“ (historie, etnologie, historické demografie a sociologie) začal být přikládán stále větší význam individualizaci zkoumaného objektu v rámci strukturovaných skupin i jejich nejmenší jednotky - rodiny. Na možnosti výzkumu evropských rodinných forem zprvu upozornil anglický historik Peter Laslett,²² který zastával názor, že začlenění služebnictva a učedníků do užšího okruhu rodiny hospodáře je jedním z charakteristických rysů rodící se protoindustriální společnosti. Zavedení tovární výroby na území Anglie i v dalších evropských oblastech mělo být následně vnímáno jako přímý důsledek odlišení osobních a rodinných vztahů ve vzájemném poměru zaměstnavatel - zaměstnanec. Důsledkem uvedené změny moderní

²⁰ K možnostem uplatnění výpočetní techniky v historické demografii stroj. J. Hone, *Perspektivy samočinných počítačů v historické demografii a Russov pokus při zpracování matrik*, *Historická demografie* 5, 1971, s. 104-109; A. E. Imhof, *Einführung*, s. 97-112; M. Cerman - L. Matusiková - H. Zeithofer, *Projekt „Sociální struktury v Čechách“: Rozbor pramenů s použitím počítače I-II*, *ČČ* 49, 1999, s. 107-128, 171-190.

²¹ Koncepci výzkumů v oblasti historické demografie shrnul např. J. Dupâquier, *Introduction à la démographie historique*, Paris-Tourmai-Montréal 1974; L. Henry - A. Blum, *Techniques d'analyse en démographie historique*, Paris 1988; I. H. Hollingsworth, *Historical Demography*, London 1969.

²² Stro. P. Laslett, *The World We Have Lost*, London 1965; P. Laslett - R. Wall (ed.), *Household and Family in Past Time*, Cambridge 1972.

průmyslová společnost ztratila svoji stabilitu a začala prožívat stále častější sociální otřesy a nepokoje.

Přibližně ve stejné době označil Franklin Mendels²³ pojem „proto-industrializace“ rychlý nárůst tradičními formami organizovaného, avšak tržně zaměřeného venkovského průmyslu, který na území některých evropských států urychlil regionální diferenciaci v 16. - 18. století. Na jedné straně tak vznikaly oblasti s agrární produkcí zaměřenou na místní spotřebu, kde se s vzestupnou tendencí uplatňovala také rukodělná, zvláště však textilní výroba, jakožto zdroj obživy jednotlivých, zemědělsky nesoběstačných vrstev populace. Na druhé straně se však zároveň konstituovaly některé regiony s vysloveně tržním zemědělstvím. Základnou moderní, továrními reprezentované industrializace, se však nakonec staly pouze ty oblasti, na jejichž území probíhala „industrializace bez mechanizace a urbanizace“ prostřednictvím „zahušťování“ podomácky provozované rukodělné výroby. Klíčové místo v systémové koncepci protoindustrializace však zaujímala domácnost, která se stala přímým pojítkem mezi výrobním procesem na jedné a rodinou, jakožto jednotkou demografické reprodukce, na druhé straně.

V souvislosti s protoindustrializací nelze opomenout tzv. göttingenský model²⁴, kde je rodina, resp. domácnost vnímána jako jednotka kooperující na bázi dělbý práce, důsledkem čehož musela být determinována nejenom vnitřní struktura domácnosti, ale i demografické chování jejích členů. Konkrétní výzkumy prováděné v některých oblastech zcela jednoznačně prokázaly, že ke kooperaci založené na společné dělbě práce nemuselo vždy docházet pouze uvnitř rodiny, ale mohla nastat i mezi jednotlivými

domácnostmi. Ty se však nemusely vždy přizpůsobovat požadavkům práce a přejít prostřednictvím uzavření manželského svazku a následného zplodění potomstva. V zájmu rozvoje domácí produkce je však nutné brát v úvahu také druhou možnost předpokládající vyloučení vlastních svobodných dětí nebo naopak přijetí nepřibuzných osob, které ke kmenové rodině původně nenáležely. K demografickému modelu protoindustrializace, zvláště však k mife vlivu ekonomické sféry na populační vývoj, zaujali velmi kritické stanovisko Anthony Wrigley a Roger Schofield.²⁵

Na složitost a variabilitu struktury protoindustrialní domácnosti v mnohem širším měřítku poukázal John Hajnal.²⁶ V závislosti na oddělení nebo společném způsobu hospodaření členů jedné domácnosti rozpracoval rodinnou typologii rozlišující odlišnou podobu domácnosti v jednotlivých oblastech severozápadní a jihovýchodní Evropy. Výskyt odlišnosti prokazatelných na základě rozdílného demografického chování i rodinných struktur Johna Hajnala inspiroval natolik, že na základě pomyslné spojnice měst Petrohradu a Terstu vymezil hranici dvou evropských regionů s rozdílným charakterem domácnosti (1965). Na rozdíl od situace v jihovýchodní Evropě byl v severozápadní Evropě zjištěn nejen vyšší sňatkový věk při prvním vstupu do manželství, ale i mnohem větší počet trvale svobodných osob. Prokázaly se i rozdíly v obvyklé dědičné praxi. Zatímco na severozápadě se majetku ujímal pouze jediný, zpravidla nejstarší syn, který postupně vyplácel své sourozence (nukleární rodina), na jihovýchodě všichni synové i s rodinami setrvali na otcovském gruntě, aby společně hospodářili (kmenová rodina typu „famille - souche“).²⁷

²³ R. S. Schofield, *Family structure, demographic behaviour and economic growth*, in: J. WALTER - R. Schofield (edd.), *Famine, disease and the social order in early modern society*, Cambridge 1989, s. 279-304; E. A. Wrigley - R. S. Schofield, *The Population History of England 1541 - 1871. A reconstruction*, Cambridge 1989; E. A. Wrigley, *The Growth of Population in 18th-Century England. A Conundrum Resolved*, Past and Present 98, 1983, s. 121-150; Týž, *Marriage, Fertility and Population Growth in 18th-Century England*, in: R. B. Outhwaite (ed.), *Marriage and Society*, Studies in the Social History of Marriage, London 1981, s. 137-185.

²⁴ J. Hajnal, *European marriage patterns in perspective*, in: D. V. Glass - D. V. C. Eversley (edd.), *Population in history. Essays in historical demography*, Chicago 1965, s. 101-143; Týž, *Two kinds of pre-industrial household formation system*, in: R. Wall (ed.), *Family forms in historical Europe*, Cambridge 1983, s. 65-104.

²⁷ Stov. A. E. Hammel - P. Laslett, *Comparing household structures over time and between cultures*, *Comparative Studies in Society and History* 16, 1974, s. 73-103; I. Richarz (ed.), *Haushalten in Geschichte und Gegenwart. Beiträge eines internationalen disziplinübergreifenden Symposiums an der Universität Münster vom 6.-8. Oktober 1993*, Göttingen 1994.

²³ Blüze F. F. Mendels, *Proto-industrialization: The first Phase of the Industrialization Process*, *The Journal of Economic History* 32, 1972, s. 241-269.

²⁴ Blüze např. P. Kriedte - H. Medick - J. Schlumbohm, *Industrialisierung vor der Industrialisierung*, *Gewerbliche Warenproduktion auf dem Lande in der Formationsperiode des Kapitalismus (= Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte* 53), Göttingen 1977; Týž, *Sozialgeschichte in der Erweiterung - Proto-Industrialisierung in der Verengung? Demographie, Sozialstruktur, moderne Hausindustrie: eine Zwischenbilanz der Proto-Industrialisierungs-Forschung I-II*, GG 18, 1992, s. 70-87, 231-255; Týž, *Proto-Industrialization revisited: Demography, Social Structure and Modern Domestic Industry*, *Continuity and Change* 8, 1993, s. 217-252. Týž, *Eine Forschungslandschaft in Bewegung. Die Proto-Industrialisierung am Ende des 20. Jahrhunderts*, in: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2/1998, s. 9-20; stov. M. Cerpan - S. C. Ogilvie (edd.), *Proto-industrialisierung in Europa*, Wien 1994; kritické připomínky přednesl E. Schremmer, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Anmerkung zu einem Konzept der Proto-Industrialisierung*, GG 6, 1980, s. 420-448; český komentář podal M. Myška, *Protoindustrializace (Čtvrtstoletá bilance jednoho historického paradigmatu)*, *Český časopis historický* 92, 1994, s. 759-774.

Hajnalova teorie, která rámcově rozčlenila evropský prostor do dvou oblastí, byla během osmdesátých a devadesátých let 20. století ověřována také kulturní antropologií,²⁸ zpravidla komparací.²⁹ Zatímco rakouští historikové se zhlédli pouze v Hajnalově linii rozdělující Evropu na severozápadní a jihovýchodní část,³¹ anglický antropolog Jack Goody³² odlišné formy rodinných struktur charakterizoval na příkladu rozdílných poměrů panujících v oblasti severozápadního a jihovýchodního Středomoří.³² Proměna vnitřního uspořádání venkovské společnosti, ke které docházelo v závislosti na odlišném ekonomickém a sociálním vývoji jednotlivých regionů, se stala předmětem zájmu tzv. „Brennerovy debaty“.³³

Na základě komparativního studia sociální každodennosti a rodinného cyklu byly dějiny manželství a rodiny zkoumány po vzoru předehůde sociální antropologie Norberta Eliase.³⁴ Největší pozornost tak byla věnována odlišným okolnostem uzavření sňatku, možnostem zabezpečení jeho trvalého charakteru, problematice rozvodu, vdovství, konkubinátu, dědičného práva a příbuzenských vztahů. Vzájemná konfrontace demografického (okolnosti vzniku manželského svazku, míry porodnosti, četnosti nemanželských dětí, velikosti domácnosti), ekonomického (dedičská praxe, způsob rodinného hospodaření, vliv industrializace na podobu rodiny a domácnosti) i citového hlediska (soukromí a společný život v domácnosti, mezilidské vztahy, volba životního partnera, chápání sexu, rodičovství a dětství, příčiny

²⁸ Charakter uvedené metody přiblížil M. Harris, *Kulturantropologie*, Frankfurt am Main 1989.

²⁹ Srov. M. Mitterauer, *Historisch-anthropologische Familienforschung*, Wien 1990. Problematikou specifík východního rodinného typu se nejnověji zabýval K. Kaser, *Der Erbfall, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500 - 1900)*, Graz 1998.

³¹ Opomenuto však nezůstalo ani přechodné pásmo, oblast střední Evropy nacházející se na rozhraní západních a východních rodinných struktur. Blíže např. M. Cerman, *Mittleuropa und die „europäischen Muster“: Heiratsverhalten und Familienstruktur in Mitteleuropa, 16. - 19. Jahrhundert*, in: J. Ehmer - T. K. Hareven - R. Wall (edd.), *Historische Familienforschung (Ergebnisse und Kontroversen)*, Frankfurt am Main-New York 1997, s. 327-346.

³² J. Goody, *The development the family and marriage in Europe*, Cambridge 1983; na nejednotnost typologie rodinných forem upozornili A. Burgière - CH. Klapisch-Zuber - M. Segalen - F. Zonabend, *Histoire de la famille II*, Paris 1980, s. 48-51 (Deux, quatre ou trois modèles).

³³ R. Brenner, *Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*, Past and Present 70, 1976, s. 30-75; srov. M. Cerman - E. Maur, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650 - 1750*, Český časopis historický 98, 2000, s. 737-774.

³⁴ Blíže J. Šubrt, *Civilizační teorie Norberta Eliase*, Praha 1996.

sociálních změn) se stala předmětem zájmu mnoha studií, které jí věnovaly odpovídající pozornost v západoevropském³⁵ i lokálním měřítku.³⁶

V souladu s kulturněantropologickým pohledem na vznik evropských rodinných forem a v souvislosti s procesem protoindustrializace byla navíc rozpracována i teorie ekotypů.³⁷ Jejím prostřednictvím byla prosazována myšlenka vzájemné souvislosti mezi strukturou rodiny a ekonomickým zájemem určitého regionu. Jednotlivé domácnosti zde představují samostatná hospodářská společenství, jejichž struktura bývá dodatečně uzpůsobena vnějším podmínkám.³⁷ Zvláště v případě sedláků a řemeslníků je zdůrazňována organizace místní ekonomiky vzhledem k aktuální rodinné konstelaci. Mitterauerova koncepce klade důraz na dva protichůdné typy společenství, jež jsou odlišné v závislosti na podobě i významu cizí pomocné síly v domácnosti. Ve venkovském prostředí se začalo rozlišovat mezi dlouhodobými čeledíny nebo podruhy na jedné straně a sezónními nádeníky na straně druhé.³⁸

Přestože uvedená koncepce, která byla vypracována na základě dílčích poznatků z jednotlivých oblastí Rakouska, nalezla v zemi svého vzniku množství odpůrců.³⁹ Ve Skandinávii jí odlišným geografickým a ekonomickým podmínkám přizpůsobil a částečně i rozvinul David Gaunt.⁴⁰ Ani on

³⁵ Srov. J. Ehmer - T. K. Hareven - R. Wall (edd.) *Historische Familienforschung Ergebnisse und Kontroversen* Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag, Frankfurt am Main-New York 1997; M. Segalen, *Die Familie. Geschichte, Soziologie, Anthropologie*, Frankfurt am Main-New York 1990.³

³⁶ Srov. R. Wall - J. Robin - P. Laslett (edd.), *Family forms in historic Europe*, Cambridge 1983, M. Anderson, *Approaches to the History of the Western Family, 1500 - 1914*, London 1992.⁷

³⁷ Srov. J. Ehmer, *Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischen Wandel (= Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 92)*, Göttingen 1991.

³⁸ M. Mitterauer, *Familiengroße-Familientypen-Familienzyklus. Probleme quantitativer Auswertung von österreichischen Quellenmaterial*, GG 1, 1975, s. 226-255; Tyž, *Formen ländlicher Familienwirtschaft*, in: J. Ehmer - M. Mitterauer (edd.), *Historische Ökotypen und familiäre Arbeitsorganisation im österreichischen Raum, Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*, Wien 1986, s. 185-323; srov. komparativní přístup z obecnějšího hlediska Tyž, *Familie und Arbeitsteilung. Historischervergleichende Studien*, Wien-Köln-Weimar 1992.

³⁹ Blíže E. Landssteiner - E. Langthaler, *Ökotypen Weinbau, Tagelöhner oder Smallholder-Gesellschaft?* in: E. Landssteiner - F. X. Eder - P. Feldbauer (edd.), *Wiener Wege der Sozialgeschichte. Themen-Wege-Vermittlungen*, Wien-Köln-Weimar 1997.

⁴⁰ D. Gaunt, *Preindustrial economy and population structure*, Scandinavian Journal of History 2, 1977, s. 183-210; srov. M. Anderson, *Approaches to the History of the Western Family 1500 - 1914*, London 1992.⁷, s. 65-84.

nedával jednotlivé ekotypy do přímých souvislostí s prostředím jako determinantem, ale vnímal je jako konkrétní přírodně-prostorová uspořádání. Rozdílné podoby domácností dokládá na příkladu oblastí, jejichž obyvatelé se od jara do podzimu živilí obhospodařováním polností, zatímco v zimě si přivydělávali těžbou nebo exportem nerostů. V ostatních regionech však zůstávali lidé i nadále odkázáni pouze na zemědělskou produkci. V prvním případě byla v závislosti na místní ekonomické základně prokazatelná větší soudržnost vícegeneračních rodin typu „joint family“, v druhém případě převládala existence nukleárních rodin, které si dočasně najímaly čeledi.⁴¹

V souvislosti s výzkumem evropských rodinných forem však nelze opomenout ani mnohem starší „teorii celého domu.“ Jejimi iniciátory se již v polovině 19. století stali Frédéric Le Play a Wilhelm Heinrich Riehl. Sami sebe považovali za současníky úpadku původního, přirozeného uspořádání vícegenerační mnohočlenné „patriarchální“ nebo „kmenové“ rodiny (Le Play – „famille souche“, Riehl – „das ganze Haus“), ve které žil pohromadě větší počet manželských párů.⁴¹ Tradiční široké společenství domu mělo být zatlačováno do pozadí díky modernímu individualismu, kapitalistické industrializaci a zesílené urbanizaci prostřednictvím malé jednoduše nukleární rodiny, která však pro svoji vratkost („famille instable“) nemohla být považována za dostatečnou záruku budoucího společenského systému.⁴²

Přestože uvedená teorie byla zpochybňována četnými regionálními výzkumy⁴³ i teoretickými studii, má i v dnešní době své opodstatnění v souvislosti s obrazem každodenního života venkovského i městského obyvatele. Poněkud zjednodušená představa užšího společenství lidí náležejících k jednomu domu vycházela z předpokladu mnohem těsnějších osobních vazeb, než jaké jsou obvyklé mezi členy domácnosti dnes. S uvedenou koncepcí je možné se setkat v zobecňujících studiích, které se snaží přiblížit průběh život-

ního cyklu jednotlivce.⁴⁵ Pod pojmem rodina je zde však vnímáno mnohem širší společenství osob včetně čeledi, přestože ji k svému zaměšnavateli nepoutaly žádné příbuzenské či jiné pokrevní vazby.⁴⁶ Uvedená teorie našla kladné odezvy pouze u některých, nikoliv moderně koncipovaných prací zabývajících se problematikou rodiny a jejího každodenního života.

Přestože v případě historickodemografických bádání je prokazatelný příklon k sociálním dějinám, sledování porodnosti, sňatečnosti či úmrtnosti prováděné v závislosti na vnějších podmínkách určitého období, ani v dnešní době neztrácí na významu. Téměř čtyři desetiletí jsou zkoumány základní rozdíly mezi strukturou rodiny a domácnosti v severozápadní a jihovýchodní Evropě, aniž by zůstala opomenuta pozorování jejich odlišného ekonomického zázemi v podmínkách protoindustriální a pozdější průmyslové společnosti. Na komparativní výzkumy se však neorientuje pouze sociální integrovaná věda, ale i moderně koncipovaná historická demografie.⁴⁷ Na základě původních či dodatečně vzniklých statistických přehledů, za pomoci rekonstrukce rodin i zcela nezávisle, jsou v makro- i mikrohistorickém měřítku⁴⁸ analyzovány základní rozdíly mezi tzv. „starým“ a „novým“ demografickým režimem.

Základní charakteristika obou období se nejspíše vysvětluje pomocí rozdílu demografického chování, které se projevují v charakteru přirozené změny obyvatelstva. Biologická stránka reprodukčního procesu je však natolik silným faktorem, že důkazy o vlivu prostředí, společenského zařazení či příslušnosti k různým profesím apod. zůstávají problematické nejenom pro období do roku 1800, ale zcela zákonitě i pro dobu mnohem starší. V souvislosti se „starým demografickým režimem“ se zdůrazňuje především vysoká míra úmrtnosti a porodnosti. Francouzský historik Jacques Dupâquier

⁴⁵ Stov. R. Dürr, *Magde in der Stadt. Das Beispiel Schwabisch Hall in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1995; R. van Dülmen, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. - 18. století) I. Dům a jeho lidé*, Praha 1999.

⁴⁶ Stov. W. H. Hubbard, *Familiengeschichte. Materialien zur deutschen Familie seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*, München 1983; P. Münch, *Lebensformen in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main-Berlin 1992.

⁴⁷ Blüze A. E. Imhof, *Historische Demographie heute*, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 44, 1993, s. 347-361.

⁴⁸ V souvislosti s mikro a makrohistorickým pojetím demografie stov. J. E. Knodel, *Demographic behavior in the past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries* (= Cambridge studies in population, economy and society in past time 6), Cambridge 1988; J. Schlumbohm, *Möglichkeiten und Grenzen Historischer Demographie*, Zeitschrift für Historische Forschung 1, 1989, s. 49-53.

⁴¹ Stov. W. H. Riehl, *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozial-Politik III. Die Familie*, Stuttgart-Augsburg 1856.

⁴² Stov. O. Brunner, *Das „ganze Haus“ und die „alteuropäische Ökonomik“* in: Tyž (ed.), *Neue Wege der Sozialgeschichte*, Göttingen 1968², s. 103-127.

⁴³ Stov. A. MacFarlane, *The origins of English individualism. The family, property and social transition*, Oxford 1978; Tyž, *Marriage and love in England. modes of reproduction 1300 - 1840*, Oxford 1986.

⁴⁴ Blüze W. Trossbach, *Das „ganze Haus“ – Basiskategorie für das Verständnis der ländlichen Gesellschaft deutscher Territorien in der Frühen Neuzeit?* in: Blätter für Deutsche Landesgeschichte 129, 1993, s. 277-314.

uvedené období označuje jako „demografický systém evropských populací před obecným rozšířením omezení plodnosti.“

Podle něho se tento režim vyznačoval jednak rysy vitality, jednak křehkosti. Zatímco znakem vitality byla vysoká úroveň manželské plodnosti, jeho křehkost byla způsobena vysokou mírou úmrtnosti.⁴⁹ „Nový demografický režim“ nastal vlivem změny ekonomické a následně i sociální struktury soudobé společnosti. Lidé pozvolna přizpůsobovali své demografické chování měnícímu se společenskému prostředí, v prvé řadě se v důsledku probíhající individualizace společnosti i rozpadu tradičních rodinných forem zvýšil šňatkový věk a snížila míra porodnosti.⁵⁰

Historická demografie se rámcově nezabývá pouze problematikou přirozené změny obyvatelstva a rodinných struktur, důležitým předmětem jejího zájmu jsou také migrace. Jejich výzkum, obdobně jako sledování mobility městského i venkovského obyvatelstva, se stal jedním z neaktuálnějších témat v oblasti sociálních dějin.⁵¹ V některých evropských regionech má studium migrací kořeny již od konce 19. století.⁵² Obecně lze však říci, že systematické výzkumy prostorového pohybu obyvatelstva se začaly uskutečňovat teprve v poválečných letech v souvislosti s celkovým rozvojem historickodemografického bádání. Na základě rozboru evidenčních pramenů byly sledovány důvody, rozsah, intenzita a četnost migrací, mobilitu městského a venkovského obyvatelstva v období pozdního středověku i raného novověku nevymíjaje.⁵³ Jejich komplexní výzkum s sebou přinesl množství srovná-

⁴⁹ Blíže J. Dupâquier, *Pour la démographie historique*, Paris 1984, s. 72-73.

⁵⁰ Oba demografické režimy i okolnosti jejich změn na příkladu evropské populace přiblížil J. P. Bardet-J. Dupâquier (ed.), *Histoire des populations de l'Europe I-II*, Paris 1997.

⁵¹ Stávající možnosti studia migrací se staly předmětem zájmu „17. kongresu historických věd“ (Madrid, 1990) a následně i „I. evropské konference mezinárodní komise historické demografie“ (Santiago de Compostela, 1993). Blíže P. Horská, *Konference o migracích v Evropě v Santiagu de Compostela*, Historická demografie 18, s. 184-188.

⁵² Výzkum přistěhovalectví na základě rozboru sociální struktury města – K. Bücher, *Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im 14. und 15. Jahrhundert*, Tübingen 1886; vývoj studia migrací a mobility dokládají též I. Matschigne – A. Müller, *Migration – Wanderung – Mobilität in Spätmittelalter und Frühneuzeit. Eine Auswahlbibliographie* (= *Medium Aevum* Quotidianum 21), Krems 1990.

⁵³ Na nutnost koordinovaných migračních výzkumů upozornil časopis *Annales de démographie historique* 1970; zvl. J.-P. Poussou, *Les mouvements migratoires en France et à partir de la France de la fin du XVe siècle au début du XIXe siècle: approche pour une synthèse*, Tamtíž, s. 11-78; T. H. Hollingsworth, *Historical Studies of Migration*, Tamtíž, s. 87 – 96; strov. M. Nodl, *Rané novověké městské migrace*.

telních výsledků, které byly v osmdesátých letech 20. století publikovány dokonce v několika monometrických sbornících a časopisech. Jejich hlavním předmětem zájmu se stalo prostorové přemísťování obyvatelstva různých zeměpisných oblastí i společenských vrstev.⁵⁴

V případě evropského pojetí historické demografie je zřetelný příklon k integrované sociální vědě. Místo popisných tabulek a grafů se tak hlásí oslovo jejich podrobné analýzy, které na základě statistických dat přispívají k lepšímu objasnění podstaty existence lidské společnosti. V uvedených souvislostech je lépe vysvětlitelný i vlastní průběh života příslušníků jednotlivých vrstev městského i venkovského obyvatelstva. Přestože i nadále vznikají tradiční práce charakterizující populační vývoj obecně, do popředí badatelova zájmu se stále více dostává jednotlivců.⁵⁵ Lidská populace, stejně tak jako životní cyklus jednotlivců, jsou stále častěji dávány do primárních souvislostí s ekonomickým a sociálním vývojem určité oblasti.

2. Obyvatelstvo, rodina a domácnost z pohledu české historiografie

O prvotní ucelené zhodnocení populačního vývoje na našem území v poválečném období se pokusila Ludmila Kárníková, která podala obraz českého obyvatelstva v letech 1754-1914.⁵⁶ Její studie představuje významný pokus o komplexní zhodnocení populačního vývoje v kontextu všech důležitých ekonomických a sociálních změn probíhajících v daném období. Zmíněnou problematikou Ludmila Kárníková v podstatě navázala na starší, popisně laděnou práci Otto Plachta,⁵⁷ který se zabýval změnami sociální struktury i vývojem počtu českého obyvatelstva v 16.-18. století. Zatímco Placht byl ve svém badatelském úsilí odkázán pouze na soupisy obyvatelstva, jejichž prostřednictvím bylo možné čtenost populace jen odhadovat, Kárníková již

perspektivy, tendence a metodické podněty německého bádání 70. až 90. let, FHB 18, 1997, s. 289-303.

⁵⁴ P. Clare – D. Souden (ed.), *Migration and Society in Early Modern England*, London 1987; G. Jaritz – A. Müller (ed.), *Migration in der Feudalherrschaft* (= *Studien zur Historischen Sozialwissenschaft* 8), Frankfurt am Main – New York 1988; *Central European History* 13, 4/1980; *International Social Science Journal* 36, 3/1984; *Beiträge zur Historischen Sozialkunde* 19, 3/1989, *Beiträge zur Historischen Sozialkunde* 22, 4/1992.

⁵⁵ Stro. W. Kaschuba – C. Lipp, *Dorfliches Überleben. Zur Geschichte materieller und sozialer Reproduktion ländlicher Gesellschaft im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, Tübingen 1982; přehled dalších studií podává Ch. Pfister, *Bevölkerungsgeschichte und Historische Demographie 1500 – 1800*, München 1994.

⁵⁶ L. Kárníková, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 – 1914*, Praha 1965.

⁵⁷ O. Placht, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16. – 18. století*, Praha 1957.

mohla využít mnohem přesnějších informací získaných na základě sčítání obyvatelstva i pravidelné evidence přirozené změny obyvatelstva. V období, kdy Ludmila Kármiková zveřejnila výsledky své dlouholeté práce, se objevila i mnohem obecnější studie, kterou publikoval Zdeněk Pavlík.⁵⁸

Všeckrá odborná literatura, jejímž předmětem zájmu se stal vývoj obyvatelstva v předstatistickém období, se až do konce šedesátých let 20. století zabývala zjišťováním co možná nejpřesnějšího počtu obyvatelstva žijícího na našem území. Za vyvrcholení uvedených snah je možné pokládat dílo Františka Dvořáčka, které se svou badatelskou pečlivostí a úplností stalo cenným přínosem nejenom pro českou, ale i evropskou demografickou literaturu.⁵⁹ Spolehlivost Dvořákových údajů dodatečně prověřila a v některých detailech na základě vlastních archivních výzkumů ještě doplnila Ludmila Kármiková⁶⁰ a později i Václav Sekera.⁶¹

Určení přesného počtu obyvatelstva českých zemí před rokem 1754 se stalo předmětem zájmu četných hypotéz a přibližných odhadů.⁶² Hranici nejranějších globálních údajů o počtu obyvatelstva Čech až na počátek 18. století posunul František Gabriel.⁶³ V souladu s dřívějším Pekařovým odkazem upozornil na soupis obyvatelstva Čech pocházející z roku 1702, který byl sestaven pro potřeby reorganizace císařského obchodu se solí a zavedení solní přírážky, kterou měl, jakožto přímou daň, uhradit každý obyvatel země.⁶⁴ Značně zkrácenou interpretaci údajů o rozsahu osídlení českých zemí v 16.-19. století provedl na stránkách časopisu *Demografie*

Václav Davídek.⁶⁵ Lidnatostí Čech v období raného novověku se na příkladu lokalit s převážně německým obyvatelstvem zabýval také Alfred Bohmann.⁶⁶

Odhady celkového počtu obyvatelstva byly podmíněny souborou pramenů základnou. Badatelé zpravidla vycházeli z krajských a celozemských údajů o četnosti populace, jež konfrontovali s dalšími sumárními zprávy z potřeb různých institucí a dochovaných v některých archivních fondech. Přestože mnohé soupisy obyvatelstva z předstatistického období byly v 19. století skartovány a ani lokální sumáře se mnohde nezachovaly, lze ze soupisů obyvatelstva ze 17. i 18. století získat celou řadu cenných informací nejenom o počtu, ale i o věkové a sociální skladbě soudobé populace.⁶⁷

Starší výzkumy zaměřené na zjišťování počtu obyvatelstva a hustoty osídlení přispívaly k tomu, že se archivní materiál analyzoval s cílem získat obecné poznatky o dlouhodobém populačním vývoji na našem území. Pod vlivem francouzské historiografie se na počátku sedmdesátých let 20. století i na našem území začal prosazovat výzkum přirozené změny na základě matričnické evidence pomocí metody rekonstrukce rodin, jehož hlavním přínosem byla změna pohledu na výzkum populačního vývoje, který již nebyl zkoumán „shora“, ze statistických informací souhrnného charakteru, ale „odspodu“, vycházející z vlastní podstaty rodinného života jednotlivců.⁶⁸

Údaje o narozeních či spíše křtech, sňatcích a úmrtích, resp. pohřbech tak začaly být postupně dávány do přímých souvislostí s jednotlivými rodinami, o kterých podávaly své svědectví. Zvláště v oblastech se souvislými řadami matričních záznamů se podařilo vytvořit vcelku spolehlivé východisko pro studium dlouhodobých vývojových trendů porodnosti odpočítávacích jednotlivým věkovým skupinám žen. Zároveň však byly vytvořeny velice vhodné podmínky pro sledování vývoje kojenecké a dětské úmrtnosti.

⁵⁸ V. Davídek, *Statistické příspěvky o osídlení a zalidnění české země v 16. a 17. století*, *Demografie* 7, 1965, s. 128-143; Týž, *Statistické příspěvky o demografii české země v 18. století a do poloviny 19. století*, *Demografie* 9, 1967, s. 142-154, 250-259; Týž, *Tisíciletý demografický vývoj ve středoevropských farnostech Budeč a Koleč*, *Demografie* 11, 1969, s. 338-350; srov. T. Těmin - V. Těmin, *K Otázce historického vývoje počtu obyvatelstva Čech*, *Demografie* 10, 1974, s. 250-256.

⁵⁹ A. Bohmann, *Die Bevölkerungsstatistik Böhmens vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, *Zeitschrift für Ostforschung* 10, 1961, s. 127-139.

⁶⁰ Srov. G. Hofmann, *Populace na sklonku 17. století*, *Sborník archivních prací* 41, 1991, s. 417-445; E. Maur, *Problémy demografické struktury v polovině 17. století*, *Československý časopis historický* 19, 1971, s. 839-870.

⁶¹ Blíže P. Horská, *Metody*, s. 144-145; E. Maur, *Na okraj francouzských metod*, s. 72-83.

⁵⁸ Z. Pavlík, *Nástin populačního vývoje světa*, Praha 1964.

⁵⁹ F. Dvořáček, *Soupisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754-1921*, Praha 1926.

⁶⁰ L. Kármiková, *Vývoj obyvatelstva*, s. 287-307.

⁶¹ V. Sekera (ed.), *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754-1918, I-II*, Praha 1978.

⁶² E. Maur, *Historické zprávy o lidnatosti Čech a jejich hodnota*, *Historická demografie* 5, 1971, s. 15-37.

⁶³ F. Gabriel, *Lidnatost Čech na počátku 18. století 1-2*, *Demografie* 9, 1967, s. 241-249, 343-348.

⁶⁴ Edici uvedeného pramene zveřejnil E. Maur - D. Pišová, *Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702. Edice pramene*, *Historická demografie* 18, 1994, s. 7-67. Možnostmi jeho lokálního využití se zabýval G. HOFMANN, *Panství Dolní Lužice ve světle soupisu daně z hlavy r. 1691*, *Historická demografie* 5, 1971, s. 76-81; Týž, *Panství Újezd Svätého Kříže ve světle příznání k daní z hlavy z roku 1691*, *Výročná zpráva Okresního archivu Domažlice* 9, 1987, s. 36-37.

nosti.⁶⁹ Pro studium úmrtnosti dospělých osob vzhledem k migracím již nebyly podmínky výzkumu tak výhodné. Zvláště při studiu mortalitních krizí se ukázalo výhodné vzájemné srovnávání výsledků anonymní excerpcie, počtu narozených a zemřelých v závislosti na pohlaví a věku jednotlivých osob.⁷⁰

Na základě matriční evidence, ale i nejrůznějších soupisů obyvatelstva, se podařilo získat dostatečné množství informací nejenom o osobách náležejících k jednotlivým rodinám a domácnostem, ale i o jejich pohlaví, sociálním a rodinném postavení, věku a místu původu. Důležitým vodítkem při uskutečňování časově velice náročné excerpcie matrik, jakožto základního předpokladu uskutečnění rekonstrukce rodin, se kromě poddanských a sircových seznamů staly také soupisy duší i zřídka se vyskytující matriční indexy.⁷¹ Celkový rozsah pramenů základny evidující obyvatelstvo a časová náročnost i relativní komplikovanost jejího průběhu mnohé zájmece již předem odradila. Jestliže až do poloviny devadesátých let 20. století byla rekonstrukce založena na manuální excerpci matrik a následném sestavování rodinných listů, rozvoj kvantitativních metod a výpočetní techniky ji poněkud zjednodušil. Základní podmínkou její realizace však i nadále zůstává potřeba vhodného výběru ucelené pramenové základny i teritoria, na kterém nepřevládá výskyt zcela identických příjmení.⁷²

⁶⁹ Např. L. Dušek, *Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století (na základě matrik)*, Ústí nad Labem 1974; Týž, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701-1850*, ÚSH 1985, s. 143-239; P. Mužik, *Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1651-1830*, Sborník archivních prací 26, 1986, s. 103-207; J. Honc, *Příspěvek k poznání populačního vývoje horních městeček (Rekonstrukce 203 rodin ročníků 1610 - 1690 v matrikách fary Rudolfova u Českých Budějovic)*, AUC Phil. et Hist. 3, 1972, s. 101-125; W. Wovková - L. Fialová, *Plodnost vdávaných žen v Jablonci nad Nisou do roku 1800*, Demografie 34, 1992, s. 223-234.

⁷⁰ Např. J. Lámik, *Development of mortality in Czech cities at the turn of the 19th and 20th centuries*, Historická demografie 13, 1989, s. 175-192; B. Laštůvková, *Vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v první polovině 18. století*, Historická demografie 19, 1995, s. 56-86; M. Vojtíšková, *Úmrtnost při prvních třech choleryových epidemiích XIX. století v České Lípě*, Historická demografie 5, 1971, s. 92-103.

⁷¹ Možnosti kombinovaného výzkumu pramenů na základě metody rekonstrukce rodin ověřili E. Čánová - P. Horská, *Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652-1800*, AUC Phil. et Hist. 3, 1972, s. 81-100; E. Čánová, *Demografický výzkum Broumovska*, in: M. Bláhová - I. Hlaváček (edd.), *Břevnov v českých dějinách*, Praha 1997, s. 69-72.

⁷² Uvedený postup se rozšířil zvláště v souvislosti s přípravou některých diplomových a doktorandských prací; např. P. Brabcová, *Demografické charakteristiky brněnského obyvatelstva v 18. století (historickodemografická studie)*, Doktorandská práce, FF MU, 1997, s. 69-72.

Metoda rekonstrukce rodin je určena především k regionálním výzkumům demografického vývoje. Přesto zůstává sledování dlouhodobých populačních trendů i nadále jedním z hlavních výzkumných úkolů historické demografie. K rozšíření pramenů základny potřebné k sledování přirozené měny obyvatelstva významnou měrou přispěla publikace Václava Sekery, kterou roku 1978 vydal Český statistický úřad. Její autor se v přímé návaznosti na obdobné výzkumy Františka Dvořáčka a Ludmily Kárníkové pokusil o další rozbor statistických údajů dokumentujících populační vývoj českých zemí mezi léty 1754-1918.⁷³ Studium přirozené měny obyvatelstva v období před uskutečněním první státní konskripce (1754) se však musí i nadále opírat zcela výlučně jen o lokální sondy. Souhrnné údaje o počtech narozených, oddaných a zemřelých až do poloviny 18. století chybějí. Proto výsledky lokálních sond bývají zpravidla konfrontovány s dřívějšími odhady počtu obyvatelstva celé země.⁷⁴

Demografický vývoj obyvatelstva v oblastních podmínkách nebývá charakterizován zcela izolovaně, ale v širších souvislostech. Zvláště vzhledem k populačnímu růstu ve druhé polovině 17. a na počátku 18. století je zpravidla zkoumána také prohlubující se sociální diferenciací obyvatelstva. V zájmu zabezpečení dostatečného splnění všech poddanských povinností český šlechtický velkostatek prosazoval nedělitelnost usedlosti, důsledkem čehož však přibývalo lidí zčásti nebo zcela odloučených od půdy.⁷⁵ Průběh přirozené měny obyvatelstva v období mortalitních krizí byl proto konfrontován nejenom s počty narozených a zemřelých, ale na principu vzájemné kauzality i v souvislosti s cenami obilí.⁷⁶ Zvyšující se počet obyvatelstva v

Brno 1999; B. Laštůvková, *Demografický vývoj hostivařské farnosti v 18. století*, Diplomová práce, FF UK, Praha 1994.

⁷³ V. Sekera (ed.), *Obyvatelstvo I-II*.

⁷⁴ Např. J. Beránková, *Demografický vývoj města Koutův v letech 1650 - 1850*, Historická demografie 18, 1994, s. 69-104; J. Brabcová, *Přirozený pohyb obyvatelstva ve vsi Vráž v letech 1601 - 1850*, Historická demografie 18, 1994, s. 115-126; E. Maur, *Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté*, AUC Phil. et Hist. 3, 1972, s. 9-80.

⁷⁵ Stov. R. Anděl, *Demografické poměry na lenních statcích Frýdlantska v první polovině XVII. století*, Historická demografie 5, 1971, s. 66-75; J. Kalserová, *Populační vývoj jihočeské vesnice v 17. století a v první polovině 18. století*, Historická demografie 1, 1967, s. 28-34; J. Křivka, *Populační vývoj melnického panství v letech 1693 - 1749*, Tamtéž, s. 7-17. Uvedenou problematiku zobecnil E. Maur, *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví*, Historická demografie 8, 1983, s. 7-44.

⁷⁶ Stov. E. Maur, *Český komorní velkostatek v 17. století*, AUC Phil. et Hist., Monographia 59, 1975, Praha 1976, s. 108-112.

období po třicetileté válce vyvolal zájem o ekonomickou situaci zvláště venkovského obyvatelstva,⁷⁷ způsob bydlení a soubor zdravotní poměry.⁷⁸

Jelikož údaje o počtu obyvatelstva, jeho struktuře i průběhu přirozené změny byly u nás systematicky evidovány teprve od poloviny 18. století, první práce hodnotící demografický vývoj na našem území byly zpravidla limitovány obdobím uskutečňování konskripcí, sčítání obyvatelstva i vytváření statistických přehledů.⁷⁹ Při studiu populace v 16. - 18. století dlouhodobě převažoval výzkum jen v lokálním měřítku.

První objektivnější posouzení přirozené změny obyvatelstva v Čechách umožnil výzkum mortality mezi léty 1632-1850, zpracovaný na základě statistických dat pocházejících z šestnácti farností.⁸¹ Již dříve byl obdobný výzkum uskutečněn pro některé oblasti severní Moravy.⁸² Další pokus o obecnější zhodnocení populačního vývoje na našem území je tak prokazatelný až v roce 1987. Prostřednictvím 12. čísla časopisu Historická demografie byly publikovány příspěvky, které zobecňovaly výsledky lokálních výzkumů nebo vycházely z relativně omezeného počtu dat získaných na základě systematické excerpcie pramenů z různých lokalit.⁸³ V snahách o vytvoření syntézy hodnotící přirozenou změnu na našem území pokračovala Ludmila Fialová zobecněním výsledků excerpcie církevních matrik ze 43 českých a moravskoslezských farností. Teprve jeho prostřed-

nictvím se podařilo odbourat mnohé neopodstatněné hypotézy a vytvořit konkrétnější představu o populačním vývoji na našem území v 17. a 18. století,⁸⁴ která se zcela zákonitě musela projevit také v koncepci dějin obyvatelstva českých zemí.⁸⁵

Všechny zmíněné snahy o shrnutí stávajících poznatků z oblasti populačního vývoje českých zemí překonal projekt „Přirozená změna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století“, který se podařilo uskutečnit v letech 1996 - 1999. Na základě excerpcie matriční evidence pocházející téměř z dvou set farností rozkládajících se na území Čech, Moravy a Slezska byla poprvé dokumentována reprodukce obyvatelstva na většině území našeho státu. Následně mohlo dojít k zpřesnění a prohloubení poznatků o přirozené změně obyvatelstva českých zemí v období raného novověku, zvláště však před rokem 1754, kdy začíná celostátní evidence obyvatelstva.

Na základě již dostatečně reprezentativního vzorku obyvatelstva se podařilo prokázat, že morové epidemie probíhající u nás v letech 1680 a 1713 nepoznamenaly české obyvatelstvo do takové míry, jak se původně předpokládalo. Jestliže mortalita krize v období třicetileté války dlouhodobě ochromily demografický vývoj českých zemí, účinek obou zmiňovaných demografických krizí byl časově i územně limitován.⁸⁶ Ve světle nových údajů bylo zřejmé, že po překonání demografické krize provázející třicetiletou válkou, která měla za následek nejenom citelné snížení počtu obyvatelstva, ale i pokles sňatečnosti a natality v první polovině 17. století, došlo k nebyvalému zvyšování počtu obyvatelstva, který vyvrcholil teprve na počátku 18. století.⁸⁷

Z uvedeného výčtu výzkumů by se mohlo zdát, že česká historická demografie se soustředila pouze na průběh přirozené změny či skladbu obyvatelstva, avšak opak je pravdou. Věnovala pozornost také prostorovému

⁷⁴ L. Fialová, *K vývoji obyvatelstva přirozenou měnou v českých zemích v 17. a 18. století*, Historická demografie 18, 1994, s. 127-166; srov. L. Dokoupil - L. Nesládková, *K základním tendencím vývoje populace Moravy po třicetileté válce do revoluce 1848*, Historická demografie 18, 1994, s. 105-114.

⁷⁵ L. Fialová - P. Horská - M. Kučera - E. Maur - J. Mušil, - M. ŠTILOUKAL, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996.

⁷⁶ Markus Cerman popírá vliv morových epidemií na strukturu obyvatelstva po ukončení třicetileté války; M. Cerman, *Bohemia after the thirty years' war: some theses on population structure, marriage and family*, JFH 19, 1994, s. 150.

⁷⁷ Blíže L. Dokoupil a kol., *Přirozená změna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999.

pohybu venkovské i městské populace.⁸⁸ I když ve srovnání s jinými zeměmi, kde se prostorová mobilita stala jedním z nosných výzkumných témat, byla českým dějepisectvím odsumula na okraj badatelského zájmu, přestože byly migrace vždy vnímány jako jevy neodmyslitelně náležející k životu podruží, čeledi, sirotků a žebračků.⁸⁹ Omezení trvalého i dočasněho prostorového pohybu poddaných bylo vnímáno jako jeden ze základních příznaků znevolňování poddaného obyvatelstva, aniž by jeho rozsahu byla věnována odpovídající pozornost.⁹⁰ Obraz nevolníků trvale „připoutaných k půdě“ byl prvotním produktem poněkud jednostranného rozboru normativních pramenů, který postrádal konfrontaci s obvyklou životní praxí poddaného obyvatelstva.⁹¹

Teprve na přelomu padesátých a šedesátých let 20. století začaly být vrchnostenské instrukce dávány do primých souvislostí s jednotlivými typy prostorového přemísťování venkovského obyvatelstva.⁹² Na příkladu „zbihání“ poddaných v období po ukončení třicetileté války byla sledována spíše specifická forma třídního boje, nežli konkrétní druh trvalé migrace.⁹⁴

⁸⁸ Názory na výzkum migrací se různí. V širším měřítku jsou chápány jako mechanická měna obyvatelstva, takže představují důležitý předmět zájmu demografie. (K. Kalibová - Z. Pavlík - A. Vodáková, *Demografie*, Praha 1993, s. 15-16, 82-84; V. Srb, *Úvod*, s. 13, 157; V. Srb - M. Kučera - L. Ružička, *Demografie*, s. 13-14, 353-356). Zároveň jsou však vyčleňovány též jako předmět zájmu geodemografie, resp. geografie obyvatelstva, jež se v součinnosti s regionální demografií zabývá pouze vývojem rozmístění a migracemi populace; srvn. Z. Pavlík - J. Rychtaříková - A. Šubrtová, *Základy demografie*, s. 28, 446-447.

⁸⁹ V. Černý, *Hospodářské instrukce*, Praha 1930, 101-122; O. Placht, *Lidnatost*, s. 60-62, 143-156; F. A. Slavík, *O popisu Čech po třicetileté válce*, Zprávy zemského archivu království českého 3 (1910), s. 102.

⁹⁰ J. Pekař, *Knihy o Kosti*, Praha 1998⁵, s. 211-212; A. Klima, *Manufakturní období v Čechách*, Praha 1955, s. 40-42; Týž, *Čechy v období temna*, Praha 1961, s. 12.

⁹¹ K. Krofta, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949⁷, s. 196-208; B. Šindelář, *K otázce zběhlých poddaných u nás. Přehled opatření proti poddanským zběhům od 13. - 18. století*. Časopis Společnosti přátel starožitnosti 57, 1949, s. 163-175; 214-227; F. Vaček, *Selský stav v Čechách v letech 1419 - 1620*. ČSDV 15, 1928, s. 12-24.

⁹² J. Petráň, *Pohyb poddanského obyvatelstva a jeho osobní právní vztahy v Čechách v době předbělohorské*, Československý časopis historický 5, 1957, s. 26-58, 399-447; Týž, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, Praha 1964, s. 181-268.

⁹³ J. Petráň, *Pohyb poddanského obyvatelstva a jeho osobní právní vztahy v Čechách v době předbělohorské*, Československý časopis historický 5, 1957, s. 26-58, 399-447; Týž, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, Praha 1964, s. 181-268.

⁹⁴ A. Milka, *Problém počátků nevolnictví v Čechách*, Československý časopis historický 5, 1957, s. 226-248; B. Šindelář, *Zbihání poddaných v českých zemích po třicetileté válce*,

Na možnosti výzkumu některých legálních forem migrací a mobility poddaného obyvatelstva v souvislosti s pracovním uplatněním či uzavřením sňatku na počátku osmdesátých let 20. století upozornil Eduard Maur.⁹⁵ Jednotlivé typy raně novověkých migrací a mobility, ke kterým hojně docházelo i v českém prostředí, jsou i nadále opomíjeny a jejich systematický výzkum založený na komparativním studiu situace v několika regionech s odlišnou společenskou či ekonomickou strukturou zůstává i nadále poněkud výjimečným jevem.⁹⁶ Na základě kvantitativní analýzy několika evidovaných pramenů z oblasti jižních Čech se jej pokusili realizovat Josef Grulich a Hermann Zeithofer.⁹⁷

Obdobně jako v západoevropské historiografii, tak i v případě české historické demografie je od devadesátých let 20. století patrný určitý příklon k sociálním dějinám.⁹⁸ K uvedené orientaci přispělo poměrně velké množství teoretických studií zabývajících se možnostmi aplikace nových metod historického bádání, zvláště však historické a kulturní antropologie.⁹⁹

ČMM 100, 1981, s. 101-126; M. Toegel, *Zbihání poddaných na pardubickém panství v druhé polovině 17. století*, SH 7, 1960, s. 191-222.

⁹⁵ E. Maur, *K demografickým aspektům*, s. 7 - 43, Týž, *Das Giesinde in Bohmen in der Frühen Neuzeit*, Acta demographica 13, 1997, s. 75-94; Týž, *Čeled' a tovaryš' v Čechách v soupisu podle výry z roku 1631*, Historická demografie 23, 1999, s. 85-135; E. Čánová, *Prameny k vývoji migrací v Čechách (17. a 18. století)*, Historická demografie 10, 1986, s. 145-160.

⁹⁶ Sňatkovými migracemi, ke kterým docházelo na jihu Čech v období novověku, se systematicky zabývala B. Šterbová, *Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686 - 1910*, Historická demografie 11, 1987, s. 115-120; Týž, *Sňatečnost a sňatková migrace ve farnosti Střelecké Hoštice v letech 1643 - 1890*, JSH 58, 1989, s. 125-35; okrajově též J. Kalsarová, *Populační vývoj*, s. 33, *Rozsah migrací za hranice panství a země sledoval J. Zálaha*, *Die Bevölkerungsimmigration zwischen der Herrschaft Český Krumlov (Krumau, CSFR) und Oberösterreich im 17. und 18. Jahrhundert*, Jahrbuch des Oberösterreichischen Museumsverein 135, 1990, s. 135-140.

⁹⁷ J. Grulich, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, in: J. Macháčová - J. Matějček (ed.), *Studie k sociálním dějinám 6*, 2001, Kutná Hora-Praha-Opava 2001, s. 117-136; J. Grulich - H. Zeithofer, *Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení*, Historická demografie 22, 1998, s. 79-105.

⁹⁸ Srov. P. Horská, *K otázce sociálně diferenciací historické demografie*, Sborník archívních prací 41, 1991, s. 263-269; Týž, *Česká a francouzská historická demografie roku 1999: po třiceti letech kontaktů-jak dále?*, Historická demografie 23, 1999, s. 5-13.

⁹⁹ Např. A. Gellner, *Antropologie a Evropa*, Český lid, 81, 1994, s. 89-94; J. Horský, *Historická demografie a nové metodické pohledy na sociální dějiny*, Historická demografie 19, 1995, s. 135-154; V. Hubinger, *Antropologie a modernost*, Český lid, 85, 1998, s. 97-113; J. Petráň (ed.), *Dějiny hmotné kultury II/1. Kultura každodenního*

K jejich uplatnění v praxi došlo především v rámci výzkumu odlišných rodinných forem,¹⁰⁰ jejichž pojetí u nás ovlivnila nejenom rakouská, ale i britská, francouzská a německá historiografie.

V českém i slovenském prostředí byla ověřena Laslettova, Mitterauerova i Imhofova typologie rodin.¹⁰¹ Jejich konkrétní obraz byl dáván do přímých souvislostí s Hajnalovou linií¹⁰² či představou Mitterauerových ekotypů¹⁰³, ale i s procesem protoindustrializace¹⁰⁴. V souvislosti s uvedenými pokusy, a zvláště však s ohledem na obraz sociální každodennosti nezůstala opomenuta ani poněkud zastaralá Brunnerova „teorie celého domu“. Mnohem více se však uplatňovalo moderní pojetí sociální každodennosti vnímané v rámci životních cyklů i osobních strategií

života od 16. do 18. století, Praha 1995; L. Petráňová, *Nové historicko-antropologické proudy evropského národopisu (K problému integrované „historické sociální vědy“)*, Český lid, 78, 1991, 21-29; A. Šimůnková, *Ké vztahu historiografie a antropologie: perspektivy aplikování antropologických přístupů na historický výzkum*, Český lid 82, 1995, s. 99-111; L. Valensiová - N. Wachtel, *Historická antropologie*, Český lid 85, 1998, s. 193-207.

¹⁰⁰ Např. E. Čáňová, *Studium historické rodiny*, Demografie 34, 1992, s. 131-136; E. Čáňová - P. Horská, *Existuje středoevropský model rodiny pro statistické oběh?* in: B. Filipcová (ed.), *Šňatečnost a rodina*, Praha 1992, s. 90-103; P. Horská, *K historickému modelu středoevropské rodiny*, Demografie 31, 1989, s. 137-143; Horský, *Studium historického utváření rodiny v 16.-18. století*, Demografie 38, 1996, s. 165-172.

¹⁰¹ Teoreticky je českému prostředí přiblížili J. Horský - E. Maur, *Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie*, Historická demografie 17, 1993, s. 7-35; na konkrétních příkladech také J. Horský - M. Seligová, *Rodina našich předků*, Praha 1996.

¹⁰² Srov. P. Horská, *K historickému modelu středoevropské rodiny*, Demografie 31, 1989, s. 137-143; Táž, *Historical models of the central European family: Czech and Slovak examples*, JFM 19, 1994, s. 99-106; Táž, *Rodinná skupina v Československu očima historické demografie*, Historická demografie 16, 1992, s. 57-62; J. Horský, *Altér Diskussion über die Zadruga und die Familienbesitz gemeinschaft in Böhmen und das heutige Studium der Familienstrukturen und -Typen*, Historická demografie 17, 1993, s. 37-51; M. Seligová, *Príspevek ke studiu rodinných struktur v Čechách v polovině 17. století (pansví Děčín-sonda)*, Historická demografie 17, 1993, s. 111-130; S. Švecová, *Dva typy tradiční rolnické rodiny v Československu*, Český lid 76, 1989, s. 210-222.

¹⁰³ Srov. J. Horský - I. Sedláčková - M. Seligová, *Ein einheitliches „Alte demographisches Regime“ oder die Bindung eines demographischen Verhaltens zu „Okotypen“?* Historická demografie 20, 1996, s. 57-91.

¹⁰⁴ V kontextu hospodářských a sociálních dějin srov. J. Čechura, *Broumovsko 1615-1754*. Nový rozměr protoindustrialie, Časopis Národního muzea, řada A, 164, 1995, s. 61-88.

prosazovaných ve venkovském prostředí.¹⁰⁵ Přes všechny zmiňované snahy o určitý příklon ke koncepci sociální integrované vědy¹⁰⁶ však v českém prostředí i nadále převládá tradiční pojetí historické demografie orientované především na výzkum přirozené měny obyvatelstva a struktury společnosti.¹⁰⁷

Závěrem

Historická demografie představuje významný interdisciplinární obor, který se zabývá problematikou člověka a celé lidské společnosti. Na základě matričního výzkumu umožnila rozpracovat metodu rekonstrukce rodin, která napomohla k sledování populačního vývoje prostřednictvím charakteristických významných mezních životů jednotlivce (narození, sňatku a úmrtí). V rámci sociální integrované vědy byl demografický vývoj konfrontován i s procesem protoindustrializace. Z pohledu kulturní antropologie byly posuzovány změny rodinných struktur v evropských regionech s odlišným ekonomickým i kulturním zázemím. Přestože v případě historické demografie je stále více prokazatelný příklon k sociálním dějinám, v českém prostředí spíše přetrvává tradiční pojetí oboru spočívající ve výzkumu populačního vývoje na základě jednotlivých číselných ukazatelů porodnosti, úmrtnosti a šňatečnosti. Oproti západní Evropě zůstává opomenut vývoj migrací a mobility v městském i venkovském prostředí.

¹⁰⁵ Srov. J. Grulich, *Zu den ausgewählten Aspekten des Lebenszyklus (Ein Beitrag zur Geschichte des subohmischen Landes im 17. und 18. Jahrhundert am Beispiel der Herrschaft Chynov)*, Historická demografie 20, 1996, s. 9-56; P. Horská, *Rodinná strategie ve vesnici Záblati na třebíčském pansví (1661 - 1820)*, Historická demografie 17, 1993, s. 131-152.

¹⁰⁶ Srov. J.-Y. Grenier, *Historie a sociologie: (téměř) nemožný dialog*, Historická demografie 19, 1995, s. 155-168.

¹⁰⁷ Historicko-demografické výzkumy na našem území přiblížili L. Fialová, *Historicko-demografický výzkum v 90. letech a výhledy do dalších let*, in: J. Machučová - J. Matějček (edd.), *Studie k sociálním dějinám 6. Kutná Hora-Praha-Opava 2001*, s. 51-57; P. Horská, *Česká historická demografie*, s. 519-532; P. Horská - J. Havránek, *Historická demografie do roku 1985*, Historický časopis SAV 1986, s. 403-423; E. Maur, *Débuts, développement et état actuel de la démographie historique en République tchèque*, Prager WISOHIM 3/1996, s. 21-35.